

Pelinappula vai riskipeluri?

Tulkintoja Suomesta toisen maailmansodan aikana

Henrik Meinander

Miksi nostaa esiin juuri sotahistoriaa, kun haluaa valaista, miten eri teorit ja paradigmat ovat ohjanneet keskustelua ja näkökantoja suomalaisessa historiatieteessä. Eikö voisi käyttää esimerkiksi sosiaali- ja taloushistoriallisia ilmiöitä ja tulkintoja niistä? Toki, mutta tosiasiaksi jää, että sota-aikoja eri tavalla sivuavissa tutkimuksissa on enemmän ja nopeammin havaittavissa aikasidonnaisuutta ja päivänpolttavia kysymyksiä. Näin ei ole vain Suomessa, vaan kaikkialla Euroopassa.

Jos ajankulua tarkastelee rakennehistoriallisesta näkökulmasta, yhteiskunnallinen ja teknologinen modernisaatio on tietenkin se voima, joka selittää parhaiten, miten mantereemme on kehittynyt viimeiset kolmesataa vuotta. Mutta jos meitä kiinnostaa tietää, miten ihmiset ovat omakohtaisesti mieltäneet historiallista kehitystä, on aivan ilmeistä, että kollektiivisia muistoja ja tunteita ohjaavat ensi kädessä elämää uhkaavat kriisit ja katastrofit. Euroopan kohdalla tämä on viimeiset viisi vuosikymmentä tarkoittanut toisen maailmansodan muistojen työstämistä niin tieteessä ja politiikassa kuin taiteessa ja viihteessä.

Kun tarkastelee tätä monimuotoista keskustelua, on havaittavissa tiettyjä kehitysvaiheita. Sodan päädyttyä aikalaiset pohtivat ennen kaikkea sitä, kuka muu kuin Hitler saattoi olla syyllinen sodan kauheuksiin. Vapaaehtoisia syntipukkeja ei juuri ilmaantunut, joten käytännössä joko toistettiin tai vähäteltiin liittoutuneiden sotavuosien aikana esittämiä syytöksiä Saksaa ja sen liittolaisia kohtaan. Kun suuri jälleennarkennus oli 1960-luvun alussa saatu päätökseen, ensimmäiset merkittävät revisionistiset tulkinat ilmaantuivat. Iso-Britanniassa A. J. P. Taylor uskalsi väittää, ettei Hitlerin pyrkimyksenä ollut suursota syksynä 1939, kun taas hänen länsisaksalainen kollegansa Fritz Fischer päin

vastoin kasasi lisää vastuuta maanmiestensä niskoille väittämällä, että kaikkien kauheuksien äiti oli itse asiassa ollut jo maailmanherruutta hamuileva keisarillinen Saksa.

Samaan aikaan juutalaisvainojen hirveyksiä alettiin tutkia todenteolla, ja kuten tunnettua tästä muodostuikin kestoaihe moneksi vuosikymmeneksi sekä Länsi-Saksassa että yhdysvaltalaisen juutalaisintellektuellien piireissä. Tieteellisessä tutkimuksessa sotatapahtumat ja -strategiat pysyivät paljon pitempään keskiössä, mutta julkisuuteen nousivat tämän jälkeen selvästi herkemmin kysymykset, jotka liittyivät yksilöiden ja kansakuntien moraaliseen vastuuseen ja todellisiin valintamahdollisuuksiin sotaoloissa. Näin oli laita myös maissa jotka Saksa oli miehittänyt, kuten esimerkiksi Tanska ja Alankomaat, tai eri tavoin saanut myötämieliseksi omille sotatavoitteilleen, kuten esimerkiksi Ruotsi ja Suomi. Miehitettyjen maiden vastarintamytologioiden takaa alkoi löytyä todisteita laajasti levinneestä myöntöväisyyssasenteesta, kun taas Ruotsissa puheenaiheeksi nousi ennen kaikkea maan mittava rautamalmin vienti natsi-Saksaan.

Sota: kansallisen olemassaolon alku ja loppu

Kylmän sodan päätyttyä tapahtui joitakin merkille pantavia siirtymiä eurooppalaisessa kansalaiskeskustelussa toisesta maailmansodasta. Saksan osuus sodassa alkoi vähitellen suhteellistua, kun maan siviiliuhreista voitiin puhua samassa yhteydessä kuin sodan muista raakuuksista. Ja samalla nousi uuteen kuokoistukseen moralisoiva pohdinta siitä, missä määrin Euroopan muut kansat olivat osasyllisiä juutalaisvainoihin. Taustalla vaikutti sekä Neuvostoliiton hajoaminen että EU:n synty. Oli

kuin Euroopan kansalaispiireissä olisi yhtäkkiä huomattu, että sota voitiin ymmärtää sekä yhteisenä rikoksena että tragediana, eli lyhyesti sanottuna, yhteisenä historiana.

Suomalaisen tutkimus ja kansalaiskeskustelu toisen maailmansodan historiasta ovat luonnollisesti monelta osin seuranneet edellä kuvattua kaavaa. Ensimmäisessä vaiheessa vähäteltiin mahdollisuuksien mukaan oman maan vastuuta sotaan, toisessa vaiheessa syntyi itsekriittisempi keskustelu kansallisvaltion näkökulmasta ja kolmannessa vaiheessa, eli viime vuosikymmenen aikana, on kasvanut valmius tarkastella sotavuosiamme yleiseurooppalaisesta näkökulmasta. Samalla on kuitenkin ilmeistä, että suomalaista keskustelua sotavuosista on leimannut moni erityispiirre. Nämä ovat toisaalta yhteydessä maamme erityiseen rooliin maailmansodassa, toisaalta taas seurausta sotahistorian eri tulkintojen käytöstä sisäpoliittisissa väittelyissä ja valtakamppailuissa.

Toinen maailmansota oli hirvittävä kokemus useimmille eurooppalaisille kansakunnille. Joidenkin kohdalla sota jopa päätti itsenäisen kansallisen olemassaolon, kuten oli laita Baltian maiden ja jossain määrin myös Neuvostoliiton hallitsemien Itä-Euroopan valtioiden kohdalla. Suomen tapauksessa sodan eksistentiaalinen merkitys kasvoi vielä suuremmaksi, sillä vaikka sota hävittiin ja Karjala menetettiin, maa jäi valloittamatta ja siten muuta Itä-Eurooppaa suhteellisesti vapaammaksi. Tunne siitä, etteivät sotauraukset olleet turhia, kasvoi siksi hyvin vahvaksi Suomessa ja muodosti pitkäksi aikaa olennaisen osan meidän kansallista identiteettiä.

Kärjistäen voisi sanoa, että me suomalaiset eri tavalla tiedostamme sodan olevan kansallisen olemassaolomme alku ja loppu. Maan synty kansallisvaltiona oli Napoleonin sotien seurausta, itsenäisyys saavutettiin taas ensimmäisen maailmansodan temmellyksissä ja toisen maailmansodan aikana valtiomme läpäisi varsinaisen miehuuskokeensa. Sodan symbolinen merkitys on tästä syystä ollut aivan toista luokkaa Suomessa kuin esimerkiksi Ruotsissa, jossa kansallinen identiteetti on viimeiset 50 vuotta ollut selvästi enemmän sidoksissa hyvinvointivaltion rakentamiseen.

Ajopuuteorian tarkoitushakuisuus

Olennaisen lisäyksen tähän kansalliseen käsitykseen sodasta antoi myös talvella 1945-46 toimeenpantu sotasyllisyysoikeudenkäynti,

jossa kahdeksan sodanajan johtavaa poliitikkoa tuomittiin vankilaan suomalais-saksalaisen aseveljeyden vastuuhenkilöinä. Oikeudenkäynti oli liittoutuneiden vaatima toimenpide ja täysin poliittinen perustuen takautuvaan lainsäädäntöön mutta kuten myöhempi tutkimus on osoittanut, syytetyt olivat tietoisien huonomuistisia kaikista niistä asioista, jotka olisivat paljastaneet heidän olleen jo hyvissä ajoin ennen jatkosodan syttymistä juhannuksena 1941 valmistautuneita kyseiseen aseveljeyteen. Puolustuksessaan he johdonmukaisesti kielsivät Suomen lupautuneen mukaan Saksan johtamaan sotaan Neuvostoliittoon vastaan ja viljelivät jo jatkosodan alusta käytössä ollutta teesiä Suomen erillissodasta. Syitä tällaiseen huonomuistisuuteen ei ole vaikea ymmärtää. Saksan hävittyä sodan oli kansallisen edun mukaista kaikin tavoin vähätellä aseveljeyden järjestelmällisyyttä.

Vahvaa taustatukea tälle tarkoitushakuiselle tulkinnalle saatiin historian professori Arvi Korhoselta, joka vuonna 1948 julkaisi Yhdysvalloissa nimettömänä englanninkielisen yleiskatsauksen Suomen roolista toisessa maailmansodassa. Korhosen pääviesti oli, että Suomen joutuminen Saksan aseveljeksi oli Neuvostoliiton syytä. Jos Moskova olisi sallinut Suomen pysyvän puolueettomana, Suomesta ei olisi ollut mitään huolta. Aiheen arkaluonteisuuden vuoksi akateeminen tutkijakunta karttoi pitkälti jatkosodan historiaa, mutta 1950-luvun aikana julkaistiin lukuisia muistelmia, joissa sotasyllisten syyttömyyttä korostavia kantoja eri tavalla tuettiin. Tunnetuista niistä oli Saksan sodanaikaisen Suomen lähettämään Wipert von Blücherin muistelmateos, jossa hän korosti Suomen olleen pitkälti olosuhteiden vanki: "Suomi tempautui suurvaltapoliitiikan pyörteisiin niin kuin vuolas virta tempaa mukaansa ajopuun."

Tätä ajopuuteoriaa, eli vaihtoehdottomuutta, oli vahvasti kyseenalaistettu jo sodan aikana niin sanotun rauhanoppositiion piirissä, johon lukeutui varsinkin länsimielisiä poliitikkoja. Vuonna 1957 heidän sivutuekseen nousi yhdysvaltalainen tutkija C. Leonard Lundin, joka kirjassaan *Finland in the Second World War* korosti sodanaikaisen hallituksen määrätietoisuutta ja siten vastuuta jatkosodan tapahtumista. Suomen johtavat historiantutkijat Arvi Korhonen etunäissä leimasivat oitis Lundinin politiikkaa viljeleväksi diletantiksi, mutta vaikka hänen lähdeaineistossaan olikin aukkoja, seuraavien vuosikymmenien aikana tutkimus osoitti uusien lähteiden avulla hänen olleen pitkälti oikeassa. Suomen sotilasjohto ja hallituksen sisärengas oli

ollut tietoinen Saksan hyökkäyssuunnitelmista jo joulukuussa 1940 ja myös käytännössä lupautunut osallistumaan Leningradin saartoon, mikä sitten tapahtuikin.

Suomi: tietoinen riskipeluri

Miksi tämän myöntäminen oli niin vaikeata kotimaiselle tutkijakunnalle? Yhtenä syynä oli tietenkin, että totuus himmensi sotasyllisten marttyyrikehää samalla paljastaen kotimaisen historiatutkimuksen poliittista tarkoitushakuisuutta. Vielä painavampi syy oli, että suomalais-saksalaisen aseveljeyden järjestelmällisyys oli omalla tavallaan väkevä argumentti suomalaisessa päivänpolitiikassa 60-luvun taitteessa. Se osoitti Urho Kekkosen olleen sittenkin oikealla jäljillä vuonna 1945 runnoessaan oikeusministerinä läpi sotasyllisyshankkeen ja kiillotti siten hänen kilpeään koko ajan vireillä olevassa presidenttipelissä. Samalla se toimi epäsuorana tukena Neuvostoliittoa myötäilevässä uudessa ulkopoliitikassa, jonka takuumieheksi itänaapurimme kelpuutti vain Kekkosen. YYA-politiikan ydinhän oli, ettei Suomi koskaan enää saisi ajautua vastaavan aseveljeyteen Neuvostoliittoa vastaan.

Ajopuuteorian varsinainen upottaja on asiaa monipuolisesti pohtineen tohtori Ilkka Herlinin mukaan yhdysvaltalainen tutkija Peter Crosby, joka vuonna 1967 julkaistussa teoksessaan *Suomen valinta* osoitti ennen kaikkea saksalaisen tutkimusaineiston avulla, miten Neuvostoliiton epäluulot ja uhkailut saivat Suomen pyrkimään tietoisesti aseveljeyteen Saksan kanssa. Tästedes tutkimuksen painopiste siirtyi selvästi pohdintoihin siitä, miksi ja miten Suomen hallitus ja varsinkin sen sotilasjohto oli hyvissä ajoin ennen jatkosotaa päättänyt lähteä saksalaisten kelkkaan. Toisin sanoen toisen maailmansodan Suomi oli 1970-lukuun tultaessa muuttunut tutkijoiden silmissä objektista subjektiksi, tietoiseksi toimijaksi raadollisessa maailmassa, jonka kehitystä määräsivät kyyniset suurvallat, mutta johon mahtui myös kriiseihin kylmähermoisesti reagoivia pienvaltioita.

Lieneekö sattuma, että tällaisille tulkinnoille oli menekkiä tilanteessa, jossa Suomen ulkopoliittikka nosti profiiliaan ja maan valtionjohto hoki hokemistaan Suomen aktiivista ulkopoliittikkaa, johon ei kuulunut moralisointi vaan pulmanratkaisutaito. Tähän maailmankuvaan sopi hyvin Suomen silloisen YK-lähettilään Max Jakobsonin toteamus, että Suomen itsenäisyys pantiin alennusmyyntiin, jos väitettiin sen ”joutuneen”

jatkosotaan. Tosiasiallisesti se hankki tietoisesti tukea Saksasta, koska puolueettomuutta ei pidetty realistisena vaihtoehtona.

Näin jatkosodan Suomea ei enää välttämättä haluttu nähdä pelinappulana vaan enemmän tietoisena riskipelurina, joka ymmärsi toimittoisuuden ilmeiset vaarat. Vuonna 1977 tutkijakaksikko Mauno Jokipii ja Ohto Manninen väittelivät kiivaasti jatkosodan esihistoriasta *Historiallisessa Aikakauskirjassa*. Vaikka Manninen ei hyväksynyt Jokipiin aikaista ajoitusta suomalais-saksalaiselle aseveljeydelle, hänenkin tulkintansa ydin oli, ettei Suomea viety tai ettei se joutunut jatkosotaan, vaan se pikemmin ymmärsi olevansa pakotettu valitsemaan tien, joka johtaisi sotaan mutta pelastaisi maan. Mannisen metaforaa käyttäen Suomi oli siinä tilanteessa enemmän koskivene kuin ajopuu.

Olisiko sota voitu välttää?

Vaikka lähdetilanne on sen jälkeen parantunut monella rintamalla, yleiskäsitys jatkosodan synnystä ja sen esihistoriasta on pysynyt pitkälti samanlaisena akateemisessa tutkimuksessa. Heikki Ylikangas on vastikään esittänyt tulkinnan, jonka mukaan voittoisan Saksan vanaveteen pyrittiin jo talvisodan loppuvaiheessa, mutta vaikka tästä edelleen kiistellään, osapuolet ovat yksimielisiä Suomen aktiivisesta osuudesta tapahtumiin. Suomen valtionjohto päätti kovan paineen alaisena valita vaihtoehdon, joka silloisessa tilanteessa kaikista riskeistä huolimatta näytti johtavan parhaaseen tulokseen. Jälkiviisaana voimme todeta, että näin olikin, vaikkei seikkailu päättynyt ollenkaan niin kuin oli luultu alkukesänä 1941, jolloin Saksa näytti voittamattomalta melkein kaikkien silmissä.

Tästä on myös seurannut, ettei tutkijoiden kesken eikä julkisuudessa ole virinnyt mitään merkittävämpää keskustelua siitä, olisiko Suomi voinut välttää jatkosotaa. Pohdiskelu toteutumattomilla vaihtoehtoilla on enemmänkin keskittynyt talvisodan tapahtumiin, sillä kuten jo aikalaisten käyttämä nimi paljastaa, oli jatkosota Suomen kohdalla nimenomaan seuraus talvisodasta. Sotasyllisysoikeudenkäynnissä ei vielä tästä saanut puhua, koska oli kiistatonta, että talvisodan aloitti Neuvostoliitto. Mutta 1950-luvusta lähtien talvisodan vaiheita ja ulottuvuuksia on tutkittu niin läpikotaisin eri näkökulmista, että jossittelua ei ole voitu tai edes haluttu välttää.

Klassikoksi on muodostunut Max Jakobsonin nuoruuden teos *Diplomaattien talvisota* vuodel-

ta 1955, jossa nostettiin esiin käytännöllisesti katsoen kaikki ne kysymykset sodan syistä ja vaihtoehtoista, joista on myöhemmin väitelty. Jakobsonin mukaan Suomen valtiojohto oli kiistävämmä ollut naiivi, kun se uskoi kansainvälisen oikeuden suojaan eikä myöntynyt syksyllä 1939 Neuvostoliiton aluevaatimuksiin. Silti tästä ei Jakobsonin mukaan pitänyt vetää sitä johtopäätöstä, että suostumalla näihin vaatimuksiin Suomi olisi välttänyt toisen maailmansodan kauhut Ruotsin lailla. Stalin piti yksinkertaisesti maatumme omana vaikutuspiirinään eikä siksi olisi tyytynyt Suomen kohdalla edes ehdottomimpaankaan puolueettomuuteen. Toisin sanoen, jos aluemyönnytyksiin olisi suostuttu, Suomen kohtalo olisi ollut sama kuin Baltian mailla. Ainoana myönteisenä vaihtoehtona talvisodalle Jakobson näki Mannerheimin kiihkeästi tavoitteleman puolustusliiton Ruotsin kanssa, koska se olisi voinut hillitä Stalinia. Tämä mahdollisuus oli kuten tunnettua poissuljettu jo syksyllä 1939.

Seitsemänkymmenluvulle tultaessa tällaista determinististä kuvausta Suomen roolista talvisodan aattona ei kuitenkaan enää nieltä mukisematta, varsinkin kun silloisen valtiojohton iskusanaksi oli noussut aktiivinen ulkopoliitikka. Kuten Juhani Suomi painotti väitöskirjassaan *Talvisodan tausta*, Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden kärjistymisen keskeisenä syynä oli luottamuspuola, josta kumpikin osapuoli kantoi vastuuta. Eli tiivistäen, Suomen hallituksen toiminta talvisota edeltävinä vuosina oli varoittava esimerkki siitä, mitä saattoi tapahtua, jos itäsuhteita hoidettiin epäluottamuksen hengessä.

Juhani Suomen tulkinta oli varmaan omiaan hillitsemään maittemme välisiä mielipide-eroja talvisodan syistä ja samassa aallossa lähti moni muukin tutkija pohtimaan, miksei Paasikivi-Kekkonen-linjalle oltu kypsiä jo 1930-luvulla. Stalinin tylä asennetta pienvaltiota kohtaan ei erityisesti painotettu. Esiin nostettiin herkemmin eräitä sisäpoliittisia tekijöitä, kuten syvälle iskostunut ryssäviha ja vahvat tunnesiteet Saksaan.

Kylmän sodan päätyttyä Suomen osavastuu talvisotaan alettiin kuitenkin monessa yleisteoksessa sivuuttaa ja palata tulkintoihin, jossa Suomi oli yksinomaan suurvaltapolitiikan uhri. Kyse oli tuskin mistään tietoisesta paluusta vanhaan näkemykseen, mutta se osoittaa, miten helposti kansalliset painotukset nousevat uudestaan pinnalle historiankirjoituksessa, jos olosuhteet sen sallivat.

Ei yksinkertaisia vastauksia monimutkaisiin ongelmiin

Vastaavia piirteitä on ollut havaittavissa myös jatkosotaa käsittelevissä populaariteoksissa ja kansalaiskeskusteluissa. On melkein kuin Neuvostoliiton hajoaminen olisi vapauttanut Suomen kansan pohtimasta sotavuosia itsekritiiksettä, vaikka juuri uusi tilanne mahdollistaisi päinvastaista, eli avointa, sekä moralisoinnista että politikoinnista vapaata keskustelua sotavuosistamme. Tarvittavat tiedot ja faktat tällaiseen keskusteluun löytyvät jo julkaistuista tutkimuksista. Taitaa kuitenkin olla niin, että sotavuosien historia edelleen kytketään herkästi nykypolitiikkaan ja käytetään helposti tarkoitushakuisesti, varsinkin kun pyritään argumentoimaan Suomen Natojäsenyyden puolesta tai vastaan.

En tietenkään tuomitse historiallisten rinnastuksien käyttöä turvallisuuspoliittisessa keskustelussa ja olen itsekin viljellyt niitä eri yhteyksissä, sillä käytännössä emme voi välttää tällaisia rinnastuksia, kun hahmotamme vaihtoehtoisia tulevaisuuksia. Jotta niistä olisi todellista apua päätöksenteossa, on olennaista, ettei historian tutkimuksista etsitä yksinkertaisia vastauksia monimutkaisiin ongelmiin.

Kirjoittaja on historian professori Helsingin yliopistossa. Kirjoitus perustuu Tieteiden yönä Tieteiden talolla 9.1. pidettyyn esitelmään Tieteen päivillä (8.-12.1.2003).